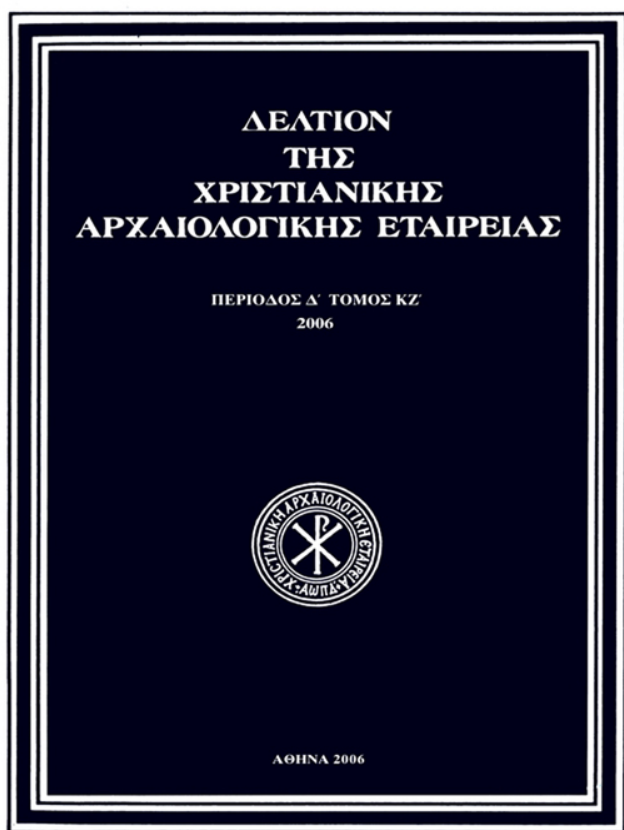

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 27 (2006)

Δελτίον ΧΑΕ 27 (2006), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Νικολάου Β. Δρανδάκη (1925-2004)

Η έρευνα στο Επάνω Κάστρο της Άνδρου.
Μερικές σκέψεις

Ελένη ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΩΡΗ

doi: [10.12681/dchae.505](https://doi.org/10.12681/dchae.505)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΩΡΗ Ε. (2011). Η έρευνα στο Επάνω Κάστρο της Άνδρου. Μερικές σκέψεις. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 27, 471–480. <https://doi.org/10.12681/dchae.505>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Η έρευνα στο Επάνω Κάστρο της Άνδρου. Μερικές
σκέψεις

Ελένη ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΩΡΗ

Τόμος ΚΖ' (2006) • Σελ. 471-480

ΑΘΗΝΑ 2006

Ε. Δεληγιάννη-Δωρή

Η ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΟ ΕΠΑΝΩ ΚΑΣΤΡΟ ΤΗΣ ΑΝΔΡΟΥ. ΜΕΡΙΚΕΣ ΣΚΕΨΕΙΣ

Ο αείμνηστος καθηγητής Νικόλαος Δρανδάκης διετέλεσε Έφορος Βυζαντινών Αρχαιοτήτων νήσων Αιγαίου κατά τα έτη 1962-1966. Τα κείμενα που δημοσίευσε στο *Αρχαιολογικόν Δελτίον* από το 1963 έως το 1966 για την Άνδρο αναδεικνύουν τα βυζαντινά μνημεία του νησιού και διαφωτίζουν τη χρονολογική τους ένταξη. Η αφιέρωση στη μνήμη του ερευνών στα μεσαιωνικά μνημεία της Άνδρου τιμά τις προσπάθειες που κατέβαλε ο ίδιος για τη διάσωση και προβολή τους.

Στην Άνδρο, από όσο γνωρίζουμε σήμερα, τα σημαντικότερα και καλύτερα σωζόμενα μεσαιωνικά κάστρα, γνωστά και από τις πηγές, είναι τρία, κτισμένα σε επίκαιρα σημεία του νησιού¹: το Κάτω Κάστρο στο βραχονήσι της Χώρας, το Κάστρο του Μακροτάνταλου, μεμονωμένο οχυρό βόρεια του Γαυρίου απέναντι από την Εύβοια –και τα δύο κάστρα είναι παράλια από τα πρώιμα χρόνια της Ενετοκρατίας (13ος αι.)–, και το ορεινό Επάνω Κάστρο σε ένα μεγάλο ύψωμα πάνω από το ορεινό χωριό Κοχύλου, προς το νοτιοανατολικό άκρο της Άνδρου και πάνω από τον όρμο Κορθίου, στην ευρύτερη περιφέρεια του (Επάνω) Κορθίου, βυζαντινού πολιτισματος του νησιού.

Η έρευνα και οι ανασκαφές στο Κάτω Κάστρο² ανέδειξαν τη φυσιογνωμία του και προσδιόρισαν την προέλευσή του από τα πρώιμα χρόνια της Ενετοκρατίας. Η αναγωγή της ίδρυσής του στα χρόνια του πρώτου δυναστή της Άνδρου Μαρίνου Δάνδολο (1207-1238/43),

όπως θέλει η παράδοση και όπως δέχονται οι ιστορικοί του νησιού, είναι απόλυτα συμβατή με την αρχαιολογική έρευνα. Κτισμένο με τον τοπικό σχιστόλιθο και ισχυρό συνδετικό κονίαμα, με οξυκόρυφους γοθτικούς θόλους στις κινστέρες που σώζονται μέχρι σήμερα, νομίσματα και κεραμική βυζαντινή και εισηγμένη –ευρήματα ενδεικτικά των εμπορικών συναλλαγών του νησιού στα χρόνια της Ενετοκρατίας (μέχρι το 1566)– το Κάτω Κάστρο έχει εξαιρετική ομοιότητα με το Κάστρο του Μακροτάνταλου³ που είναι κτισμένο και αυτό με τα ίδια δομικά υλικά και τα ίδια αρχιτεκτονικά στοιχεία, όπως και το Κάτω Κάστρο, και θα πρέπει να ανάγεται στην ίδια εποχή, κατά την οποία οι ενετοί δυνάστες μερίμνησαν για την οχύρωση του νησιού. Έτσι, η ίδρυση του Κάτω Κάστρου και του Κάστρου του Μακροτάνταλου τοποθετείται σαφώς στις αρχές του 13ου αιώνα, προβληματική όμως παραμένει η χρονολόγηση του Επάνω Κάστρου.

Η ονομασία «Επάνω Κάστρο» για το μεσαιωνικό φρούριο πάνω από το Κοχύλου ίσχυσε επί Ενετοκρατίας. Όπως μαρτυρείται σε έγγραφο της 2ας Φεβρουαρίου του έτους 1385⁴, η τελετή της παραχώρησης της Άνδρου από τον Francesco A' Crispo, δούκα του Αρχιπελάγους, ως τιμάριο στον Pietro Zeno, έγινε στην αίθουσα (ενν. το παλάτι) του Κάτω Κάστρου (in sala del castel abaso), δηλαδή στη Χώρα· εδώ ο όρος «Κάτω Κάστρο» για το κάστρο της Χώρας αντιπαρατίθεται προφανώς

¹ Δ. Π. Πασχάλης, «Κάστρα, πύργοι και βίγλαι εν Άνδρω», *ΕΕΚΜ* 5 (1965-1966), 362 κ.ε. Δ. Ι. Πολέμης, *Ιστορία της Άνδρου*, Άνδρος 1981, 65 κ.ε.

² Ε. Δωρή, Π. Βελισσαρίου, Μ. Μιχαηλίδης, *Κάτω Κάστρο. Η πρώτη φάση των ανασκαφών στο βενετικό φρούριο της Χώρας Άνδρου* (ιστορική εισαγωγή Δ. Ι. Πολέμης), *Ανδρικά Χρονικά* 34, Καίρειος Βιβλιοθήκη, Άνδρος 2003.

³ Στο ίδιο, 202, κ.ε., ειχ. 91. Hannalene Eberhard, «Mittelalterliche Burgen auf den Kykladen» *ΕΕΚΜ* 10 (1974-1977), 545-546. Η ίδια,

«Byzantinische Burgen auf den Kykladen, ihre Rolle und Bedeutung», *JÖB* 36 (1986), 174 κ.ε.

⁴ K. Hopf, *Geschichte der Insel Andros und ihrer Beherrscher in dem Zeitraum von 1207-1566*, Βιέννη 1855, 68. Ο ίδιος, *Chroniques gréco-romanes, inédites ou peu connues*, Βερολίνο 1873, 184-185. R.-J. Lœnertz, *Byzantina et franco-graeca*, Ρώμη 1970, 590-591 (αριθ. 37-38). Πολέμης, ό.π., 56, 173. Ο ίδιος, «Το Κάτω Κάστρο στην ιστορία και στη ζωή της Άνδρου», στο Δωρή, Βελισσαρίου, Μιχαηλίδης, *Κάτω Κάστρο* (υπόσημ. 2), 23.

με το «Επάνω Κάστρο», το κάστρο στο Κοχύλου. Εξάλλου, στις 24 Απριλίου του 1421⁵ με τη σειρά του ο Pietro Zeno, δυνάστης πλέον της Άνδρου, παραχωρεί στο γιο του Marco τ' Αγκρίδια και το Επάνω Κάστρο (la parte del fio de la Gridia et del castello de Alto). Σε έγγραφο της όψιμης Τουρκοκρατίας συναντάται ακόμα ο όρος «Απανωκαστριανοί»⁶, που ασφαλώς συνεχίζει μεσαιωνική παράδοση. Πράγματι, η ονομασία «Επάνω Κάστρο» δεν αναφέρεται μόνο στο φρούριο πάνω από το Κοχύλου αλλά δηλώνει μια ολόκληρη περιοχή, τα όρια της οποίας δεν είναι σαφή. Κατά την Η. Eberhard⁷ με τον όρο «Απανωκαστριανοί» θα υπονοούσαν στο Μεσαίωνα τους κατοίκους μιας ευρύτερης περιοχής γύρω από το Κάστρο, οι οποίοι σε περίπτωση κινδύνου ή, όταν υπήρχε ανάγκη, θα μπορούσαν να βρουν καταφύγιο (Fluchtburg κατά την Eberhard) στο Επάνω Κάστρο.

Έτσι, τουλάχιστον για το τέλος του 14ου αιώνα υπάρχει ιστορική μαρτυρία για την ύπαρξη των δύο κάστρων στην Άνδρο, του Επάνω και του Κάτω. Οι μαρτυρίες βέβαια για την ύπαρξη κάστρου ή κάστρων στην Άνδρο ανάγονται και σε παλαιότερες εποχές. Συγκεκριμένα, το 1359 η Άνδρος θεωρείται μαζί με τη Νάξο, τη Μήλο και τη Σαντορίνη από τα καλύτερα οχυρωμένα νησιά του Αιγαίου⁸· η πληροφορία είναι σημαντική, αλλά δεν προσδιορίζει ποιο ή ποια κάστρα υπάρχουν στο νησί. Το ίδιο σημαντική αλλά και ασαφής είναι και η πληροφορία από κατάλογο κάστρων των νήσων του Αρχιπελάγους του τέλους του 13ου αιώνα, στον οποίο αναφέρεται και η Άνδρος⁹. Έτσι, τουλάχιστον από το τέλος του 13ου αιώνα γνωρίζουμε ότι η Άνδρος είναι καλά οχυρωμένη, χωρίς όμως σαφέστερες πληροφορίες για τα κάστρα που υπήρχαν τότε.

Οι πληροφορίες πάντως για το Επάνω Κάστρο είναι ελάχιστες, και, όπως ορθά παρατηρεί η Η. Eberhard, οι περιηγητές αναφέρονται κυρίως στο Κάτω Κάστρο, ενώ

λίγοι φαίνεται ότι ενδιαφέρθηκαν να φτάσουν μέχρι το Επάνω Κάστρο¹⁰. Πράγματι, το κέντρο του νησιού με πρόσβαση από τη θάλασσα ήταν στα χρόνια της Ενετοκρατίας ο παράλιος οικισμός της Χώρας, φράγκικος και αυτός, σύγχρονος με το φρούριο της νησίδας. Στο Κάτω Κάστρο ήταν και το επίσημο ενδιαίτημα, το παλάτι, των ενετών δυναστών, και ο οικισμός με την ονομασία Χώρα είναι μέχρι σήμερα η πρωτεύουσα της Άνδρου· από εκεί θα άρχιζαν οπωσδήποτε οι περιηγητές την επίσκεψη του νησιού. Ο αντίστοιχος κοντινότερος οικισμός στο Επάνω Κάστρο, γνωστός ήδη από τη μεσοβυζαντινή περίοδο, ήταν το Επάνω Κόρθι, τόπος μακριά από τη θάλασσα, χωρίς λιμάνι στην ακτή. Ο παραλιακός οικισμός στην περιοχή αυτή, ο όρμος Κορθίου ή Παλός, είναι νεότερων χρόνων.

Στο Επάνω Κάστρο έχουν αναφερθεί οι ιστορικοί της Άνδρου Δ. Πασχάλης (1966) και Δ. Πολέμης (1981), και σε δύο άρθρα της Η. Eberhard (1977 και 1986 αντίστοιχα). Ο Δ. Πασχάλης θεωρεί το Επάνω Κάστρο ενετικό και το ίδιο πιστεύουν και οι Δ. Πολέμης και Η. Eberhard για τη μορφή με την οποία σώζεται σήμερα, αφήνοντας όμως ανοικτό το ενδεχόμενο το Κάστρο να ήταν βυζαντινό και να ανανεώθηκε από τους Ενετούς στα πλαίσια της ενίσχυσης της άμυνας του νησιού μετά την κατάληψη¹¹. Γενικά η προσέγγιση γίνεται με κριτήρια ιστορικά.

Η έρευνα στο Επάνω Κάστρο άρχισε τον Σεπτέμβριο του 2004 με την άδεια της 2ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, σε συνεργασία με τον αρχιτέκτονα Μ. Μιχαηλίδη, με τη σύμπραξη του αρχαιολόγου δρ. Ν. Κοντογιάννη και των υποψήφιων διδακτόρων Σμ. Αρβανίτη και Γ. Πάλλη¹². Την έρευνα υποστήριξε με κάθε δυνατό τρόπο, θέρη και ενδιαφέρον ο Δήμος Κορθίου με πρωτοβουλία του δημάρχου κ. Πάννη Γλυνού¹³. Από τους

⁵ Loenertz, ό.π., 521 (αριθ. 4). Πολέμης, «Το Κάτω Κάστρο», ό.π., 26.

⁶ Πασχάλης, ό.π. (υποσημ. 1), 368, 376, όπου μαρτυρείται και ο όρος «Κάτωκαστριανοί».

⁷ Eberhard, «Mittelalterliche Burgen», ό.π. (υποσημ. 3), 176.

⁸ K. Hopf, *Veneto-Byzantinische Analekten*, Βιέννη 1859, 34.

⁹ Hopf, *Chroniques grecoromanes* (υποσημ. 4), 176. W. Miller, *The Latins in the Levant*, Λονδίνο 1908, 575.

¹⁰ Eberhard, «Byzantinische Burgen», ό.π. (υποσημ. 3), 167 κ.ε. Η ίδια, «Mittelalterliche Burgen», ό.π. (υποσημ. 3), 539 κ.ε. Από τους λίγους που έφτασαν μέχρι το Επάνω Κάστρο είναι ο A. Buchon, *Voyage dans l'Eubée, les îles Ioniennes et les Cyclades en 1841*, Παρίσι 1911 (έκδ. J. Longnon), 212 κ.ε., ο οποίος άρχισε την επίσκεψή του

στην Άνδρο από το Κόρθι.

¹¹ Πασχάλης, «Κάστρα, πύργοι και βίγλαι», ό.π. (υποσημ. 1), 362, 373. Ο Δ. Πολέμης, ό.π. (υποσημ. 1), 65-66, κατατάσσει το Επάνω Κάστρο στις φραγκικές οχυρώσεις, θεωρεί όμως ότι η αρχική κτίση «...ήταν ίσως βυζαντινή...». Την άποψη του Δ. Πολέμη συμμερίζεται, με βεβαιότητα όμως, η Η. Eberhard, «Mittelalterliche Burgen», ό.π. (υποσημ. 3), 543 και η ίδια, «Byzantinische Burgen», ό.π. (υποσημ. 3), 173, 175.

¹² Στην έρευνα συμμετείχαν και οι φοιτήτριες του β' κύκλου Μεταπτυχιακών Σπουδών του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών Ε. Μπαρμπαρίτσα και Ν. Πύρρου.

¹³ Επίσης πολύτιμη βοήθεια μας έδωσαν πρόθυμα ο κ. Νίκος Γλυ-

ελάχιστους επιστήμονες που ασχολήθηκαν με το Επάνω Κάστρο, ο αρχιτέκτων κ. Δημ. Δράκος, έθεσε γενναϊόδωρα στη διάθεσή μας φωτογραφικό υλικό και σχέδια του Επάνω Κάστρου από το προσωπικό του αρχείο.

Το Επάνω Κάστρο είναι το μεγαλύτερο της Άνδρου και έχει οπτική επαφή με το Κάτω Κάστρο στη νησίδα της Χώρας. Είναι κτισμένο στο πλάτωμα που δημιουργείται πάνω σε ψηλό λόφο με υψόμετρο 560 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας, που δεσπόζει στην περιοχή. Το πλάτωμα έχει επίμηκες σχήμα, μήκος περίπου 450 μ. και πλάτος, με αυξομειώσεις, από 30 έως 95 μ. Στο ανατολικό του τμήμα καταλήγει σε στενό λαμό από πελώριους και απότομους βράχους. Στο τμήμα αυτό, με υψομετρική διαφορά 10 μ. από το υπόλοιπο κάστρο, δημιουργείται ένας οιονεί εσωτερικός περίβολος, το «καταφύγιον» κατά τους Βυζαντινούς.

Ο οχυρωματικός περίβολος του Κάστρου δεν σώζεται ικανοποιητικά σε όλο του το μήκος, είναι όμως απόλυτα διαπιστωμένη η χάραξή του στο φρύδι του βράχου. Οι βράχοι υψώνονται κατακόρυφα και ζώνουν τις πλευρές του εδαφικού εξάρματος που αποτελεί πράγματι ένα πανίσχυρο φυσικό οχυρό. Το τείχος εδράζεται κατά το πλείστον πάνω στο φυσικό βράχο που απολήγει στη στάθμη του πλατώματος. Σε αρκετά σημεία όμως είναι κτισμένο από τα ριζά του βράχου, πλέκεται με το βράχο και γεμίζει τα κενά μεταξύ των βράχων (Εικ. 1)· οι βράχοι δηλαδή συμπεριλαμβάνονται στον οχυρωματικό περίβολο, όπως ακριβώς συμβαίνει και στο Κάτω Κάστρο, στο οποίο σε κτίσματα και τείχη ο βράχος χρησιμοποιείται και συμπληρώνεται¹⁴. Κατά μήκος του τείχους σώζονται δύο μεγάλοι πύργοι, από τους οποίους ο ένας, στο βόρειο περιτείχιμα, έχει σχήμα κυκλικό (Εικ. 2). Τα καλύτερα σωζόμενα τμήματα του οχυρωματικού περιβόλου παρατηρούνται κατά μήκος της βόρειας πλευράς, όπου σώζεται σε αρκετά καλή κατάσταση ο ογκώδης κυκλικός οχυρωματικός πύργος. Στη διαδρομή του τείχους του Επάνω Κάστρου παρατηρούνται τμήματα στα οποία έχει χρησιμοποιηθεί ισχυρό συνδετικό κονίαμα, ενώ σε άλλα η τοιχοποιία είναι ευτελής και το συνδετικό κονίαμα μεταξύ των σχιστολίθων είναι απλώς λάσπη. Η πύλη του Κάστρου δεν έχει επισημανθεί. Εικάζεται ότι μπορεί να βρίσκεται στο βόρειο τείχος του περιβόλου, κοντά στον ογκώδη κυκλικό πύργο.

Εικ. 1. Άνδρος, Επάνω Κάστρο. Το τείχος του περιβόλου, νότια πλευρά.

Το 2001 με δαπάνες του Δήμου Κορθίου και με πρωτοβουλία του δημάρχου κ. Πάννη Γλυνού ο τοπογράφος-μηχανικός κ. Χρήστος Μανάλης εκπόνησε, με την εποπτεία της 2ης Ε.Β.Α. και του διευθυντού κ. Χαράλαμπου Πέννα, το τοπογραφικό του κάστρου, όπου σημειώνονται τα υπάρχοντα κτίσματα και τα λείψανα τοίχων εντός του περιβόλου (Εικ. 3).

Λείψανα τοίχων, κατά κύριο λόγο κατεστραμμένων σπιτιών ενός οικισμού, καλύπτουν όλο το χώρο του Κάστρου εντός του περιβόλου, εκτός από το «καταφύγιον». Η ομάδα μας, με επικεφαλής τον Μ. Μιχαηλίδη, ανέλαβε το επίπονο έργο του ελέγχου της τοιχοποιίας του κάθε σωζόμενου τοίχου, έλεγχος που δεν έχει περατωθεί,

νός, ταμίας του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου του Αγίου Γεωργίου Κοχύλου, ο κ. Δημήτρης Βολτής και η κ. Άννα Βολτή, επίτροπος της Φανερωμένης στο Επάνω Κάστρο.

¹⁴ Δωρή, Βελισσαρίου, Μιχαηλίδης, *Κάτω Κάστρο* (υποσημ. 2), 63, 75, εικ. 29, 31-33, 43.

Εικ. 2. Άνδρος, Επάνω Κάστρο. Περιβόλος, Β τείχος, ο κυκλικός οχυρωματικός πύργος.

όπως είναι ευνόητο, ακόμη. Επισημαίνουμε τρία είδη τοιχοποιίας στο Επάνω Κάστρο:

1. Τμήματα των τειχών του περιβόλου (Εικ. 2) –αλλά όχι ολόκληρος ο περιβόλος– είναι κτισμένα με την τοπική σχιστολιθική πέτρα και ισχυρό συνδετικό κονίαμα. Με την ίδια τοιχοποιία είναι κτισμένες οι κινστέρες που σώζονται μέσα στον περιβόλο, οι δύο οχυρωματικοί πύργοι και μεμονωμένοι τοίχοι κατεστραμμένων κτισμάτων στο ανατολικό τμήμα εντός του περιβόλου, σε μικρή σχετική απόσταση από το «καταφύγιον». Με την ίδια ισχυρή τοιχοποιία είναι κτισμένο και το τριγωνικό οχύρωμα (προμαχώνας) στο δυτικό όριο του «καταφυγίου» που το διαχωρίζει από το υπόλοιπο κάστρο.

2. Οι περισσότεροι από τους τοίχους –λείψανα οικιών– που σώζονται είναι κτισμένοι με τοπική σχιστολιθία και λάσπη ως συνδετικό υλικό. Είναι κτίσματα ευτελή, που δεν αντέχουν στο χρόνο και η αποκάλυψή τους πρέπει να γίνεται με ιδιαίτερη προσοχή, στερεώνοντας συγ-

χρόνως τους αποκαλυπτόμενους τοίχους. Με την ίδια ευτελή τοιχοποιία είναι κτισμένοι και ο ναΐσκος (βλ. παρακάτω), κοντά στο νότιο περιβόλο του Κάστρου –το αγιωνύμιο δεν είναι γνωστό–, στον οποίο έγινε κατά το μεγαλύτερο του μέρος καθαρισμός στη διάρκεια της έρευνας το Σεπτέμβριο του 2004. Η ίδια τοιχοποιία παρατηρείται και σε ορισμένα τμήματα των τειχών του περιβόλου.

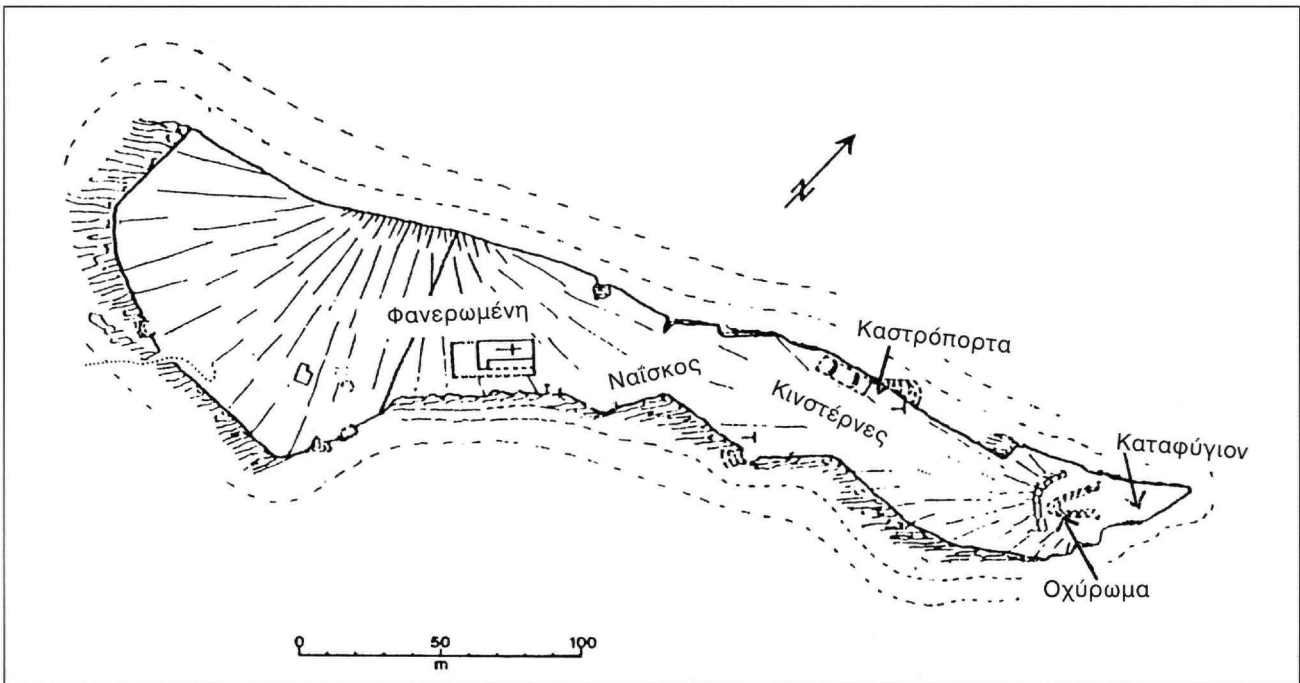
3. Ο τρίτος τύπος τοιχοποιίας που απαντά στο Κάστρο είναι η ξερολιθιά, με την οποία είναι κτισμένα κατά το πλείστον μαντριά, άγνωστο αν αυτά συνυπήρχαν με τα σπίτια του οικισμού ή κτίστηκαν υστερότερα, όταν πλέον ο οικισμός είχε εγκαταλειφθεί.

Η απουσία ιστορικών μαρτυριών για την ίδρυση του Κάστρου, την εγκατάσταση του οικισμού και την εγκατάλειψή του, είναι προς το παρόν δύσκολο να ξεπεραστεί. Ασφαλώς η αρχαιολογική έρευνα θα καλύψει ένα κενό, τουλάχιστον ως προς την κατά προσέγγιση χρονολόγηση των ισχυρών κατασκευών και των κτισμάτων με ευτελέστερη τοιχοποιία από πέτρα και λάσπη.

Είναι ίσως λογικό να υποθέσει κανείς ότι με την εγκατάλειψη του οικισμού στο Επάνω Κάστρο, όταν οι συνθήκες άλλαξαν κατά τους νεότερους χρόνους –εγκατάλειψη που θα έγινε σταδιακά και μάλλον ειρηνικά, εφόσον μέχρι στιγμής δεν έχουν διαπιστωθεί σημάδια εμπρησμού ή γενικότερης αναστάτωσης, αλλά ούτε και η παράδοση έχει διασώσει παρόμοια συμβάντα–, οι κάτοικοι έκτισαν τα σπίτια τους στο σημερινό χωριό του Κοχύλου, το πλησιέστερο στο Κάστρο, σε υψόμετρο 450 μ. Τα παλιά σπίτια του χωριού, όπως και αναλημματικοί τοίχοι μέσα στο χωριό, που στηρίζουν τα διάφορα επίπεδα του ορεινού αυτού οικισμού, είναι κτισμένα με την ίδια ευτελή αλλά ανθεκτική τοιχοποιία των περισσότερων κτισμάτων του Επάνω Κάστρου, με πέτρα και λάσπη.

Όπως είδαμε παραπάνω, σύμφωνα με τον Δ. Πολέμη και την Η. Eberhard το Επάνω Κάστρο είχε ίσως κτιστεί από τους Βυζαντινούς. Στοιχεία όμως βυζαντινής εγκατάστασης δεν έχουν καταγραφεί μέχρι τώρα και η βυζαντινή ίδρυση του Κάστρου παραμένει ως υπόθεση, η οποία όμως ενισχύεται, τουλάχιστον από ιστορικής πλευράς, με το εύλογο ερώτημα όσον αφορά την ύπαρξη ή μη Κάστρου και σε ποιο μέρος του νησιού κατά τους μεσοβυζαντινούς χρόνους, όταν η οικοδομική δραστηριότητα στο νησί και η καλλιέργεια της μαρμαρογλυπτικής μαρτυρείται πολλαπλά.

Οπωσδήποτε, όλοι δέχονται ότι πολλά κτίσματα στο Επάνω Κάστρο και κυρίως οι πιο ισχυρές κατασκευές –πολλά τμήματα των τειχών, οι πύργοι, οι κινστέρες, το τριγωνικό οχύρωμα στο όριο του «καταφυγίου»

Εικ. 3. Ανδρος, Επάνω Κάστρο. Σκαρίφημα τοπογραφικού (από H. Eberhard, «Byzantinische Burgen auf den Kykladen», 167).

(Εικ. 3), μεμονωμένοι τοίχοι κατεστραμμένων κτισμάτων- ανάγονται στα χρόνια της Ενετοκρατίας και πάντως πριν από το 1385¹⁵, όταν για πρώτη φορά αναφέρεται το «Κάτω Κάστρο» σε αντιπαράθεση ασφαλώς με το ήδη υπάρχον «Επάνω Κάστρο». Είναι όμως άδηλο αν υπήρξε ευρεία εγκατάσταση Ενετών στα χρόνια της ενετικής κατοχής ή εάν το Κάστρο δέχθηκε απλώς στρατιωτική φρουρά με τις ανάλογες εγκαταστάσεις (κινστέρνες, κτίρια στρατωνισμού κτλ.).

Τα κτίσματα –στην πλειονότητά τους σπίτια– με την ευτελή τοιχοποιία από πέτρα και λάσπη αποτελούν μια δεύτερη, μεταγενέστερη, οικοδομική φάση στο Επάνω

Κάστρο, που είναι ενδεχόμενο να συνδέεται με την εγκατάσταση των ντόπιων μετά την αποχώρηση των Ενετών από το νησί το 1566 –ή μάλλον ήδη μετά το 1537–¹⁶, στα χρόνια δηλαδή της Τουρκοκρατίας¹⁷, σε εποχή που το Κάστρο δεν ενδιέφερε πια τους νέους κατακτητές, απομακρυσμένο όπως ήταν από τα παράλια. Οι Τούρκοι άλλωστε εγκαταστάθηκαν κυρίως στο Κάτω Κάστρο, στη σημερινή Χώρα, όπου βρίσκονταν και οι αρχές του τόπου, ο αγάς και ο καδής¹⁸. Θα πρέπει δε να περιορίστηκαν μέσα στην τειχιωμένη Χώρα, αφού, σύμφωνα με τις πηγές αλλά και την αρχαιολογική έρευνα, το φρούριο της νησίδας στο Κάτω Κάστρο είχε ήδη

¹⁵ Βλ. παραπάνω, σ. 471.

¹⁶ Ουσιαστικά η τουρκική κατάκτηση τοποθετείται μια γενιά νωρίτερα, στο 1537, όταν οι Ενετοί έγιναν φόρου υποτελείς στο σουλτάνο και η κυριαρχία τους στο νησί ήταν πια σκιάδης, βλ. Πολέμης, *Ιστορία της Ανδρου* (υποσημ. 1), 69 κ.ε. Πριν από τα μέσα του 16ου αιώνα οι Ενετοί θα πρέπει να είχαν ήδη εγκαταλείψει τα κάστρα που είχαν κτίσει οι ίδιοι μετά την κατάκτηση του νησιού.

¹⁷ Η Η. Eberhard, «Mittelalterliche Burgen», ό.π. (υποσημ. 3), 543 και «Byzantinische Burgen», ό.π. (υποσημ. 3), 173, 175, θεωρεί τη φάση αυτή βυζαντινή, επειδή η πρόχειρη αυτή τοιχοποιία μοιάζει με του Κάστρου Απαλίρη στη Νάξο, το οποίο, σύμφωνα με τις πηγές, κατέλαβαν οι Φράγκοι και επομένως είναι βυζαντινό. Η ιστορική αυτή μαρτυρία θα πρέπει να επιβεβαιωθεί από την αρχαιολογική έρευνα. Και ας σημειωθεί εδώ ότι η αποδοχή μιας τόσο ευτελούς τοιχοποιίας από πέτρα και λάσπη ως βυζαντινής –και μάλιστα μεσοβυζαντινής, εφόσον προηγείται της Φραγκοκρατίας– είναι παρακινδυνευμένη, όταν γνωρίζουμε τα εξαιρετικής ναοδομίας και λιθοξοϊκής δείγματα των μεσοβυζαντινών χρόνων στην Άνδρο. Τουλάχιστον στο Επάνω Κάστρο η τοιχοποιία αυτή μπορεί να γίνει αποδεκτή μόνον ως μεταβυζαντινή.

¹⁸ Πολέμης, *Ιστορία της Ανδρου* (υποσημ. 1), 79, 98-99.

αρχίζει να εγκαταλείπεται σταδιακά από τους Τούρκους μέσα στο 17ο αιώνα¹⁹.

Στα ήδη υπάρχοντα κτίσματα και τις οχυρώσεις, στις πολύτιμες για τη λειτουργία τους κινστέρες, οι νέοι κάτοικοι πρόσθεσαν στο Επάνω Κάστρο τις κατοικίες και το ναΐσκο, κτίσματα με ευτελή τοιχοποιία. Η χρήση όμως των παλαιότερων κτισμάτων, και κυρίως των δεξαμενών, δεν θα σταμάτησε τουλάχιστον για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα. Δύο μεγάλες μακρόστενες δεξαμενές με άξονα από Δ. προς Α. βρίσκονται σε επαφή και κατά μήκος της βόρειας πλευράς του τείχους, η δυτική (κινστέρα Α) (Εικ. 4) και η ανατολική (κινστέρα Β), και οι δύο στεγασμένες με οξυκόρυφη καμάρα.

Το Σεπτέμβριο του 2004 άρχισε η έρευνα στη δυτικότερη κινστέρα (κινστέρα Α)²⁰. Έχει διαστάσεις 6,85 × 2,40 μ., είναι κτισμένη με αργολιθοδομή από σχιστολιθιά και ισχυρό συνδετικό κονίαμα και ανήκει στα αρχικά κτίσματα του Κάστρου, στην εποχή της Ενετοκρατίας. Καλύπτεται με οξυκόρυφη καμάρα που σώζεται σε μεγάλο βαθμό και ενισχύεται σε απόσταση περίπου 3 μ. από το ανατολικό της άκρο με ημικυκλικό σφενδόνιο, πλάτους περίπου 0,58 μ. (Εικ. 4). Στον άξονα του σφενδονίου είναι κτισμένος ένας εγκάρσιος τοίχος από ξερολιθιά, ο οποίος δεν φτάνει μέχρι το θόλο και διαχωρίζει το κτίριο σε δύο άνισα τμήματα, ένα μικρότερο ανατολικά και ένα μεγαλύτερο δυτικά· στην ανατολική του παρειά ο εγκάρσιος τοίχος φέρει μικρή εσοχή διαστάσεων 0,30 × 0,28 μ. και ύψους 0,35 μ. (ερμάρι), ενώ μεταξύ του τοίχου και της νότιας παραστάδας του σφενδονίου διαμορφώνεται κανονικό άνοιγμα επικοινωνίας πλάτους 0,80 μ. Ο εγκάρσιος τοίχος είναι κατά πολύ μεταγενέστερος και ανήκει προφανώς σε φάση κατά την οποία η δεξαμενή χρησιμοποιήθηκε ως χώρος κατοικίας ή εργαστήριο. Στους τοίχους της δεξαμενής σώζεται σε πολλά τμήματα, όπως και στο σφενδόνιο, το υδραυλικό κονίαμα σε δύο επάλληλα στρώματα, ένδειξη ότι η στέρα χρησιμοποιήθηκε για μεγάλο χρονικό διάστημα, κατά το οποίο χρειάστηκε να ενισχυθεί η στεγανότητά της.

Ένα κτίριο που σώζεται με πολλές μετασκευές και ενδεχομένως προσκτίσματα και χρησιμοποιείται ακόμη

Εικ. 4. Άνδρος, Επάνω Κάστρο. Η δυτική κινστέρα (Α) πριν από τον καθαρισμό.

είναι ο ναός της Φανερωμένης, προσκύνημα για τον τόπο, που εορτάζεται πανηγυρικά στις 15 Αυγούστου. Από αυτό το ναό είναι και το Κάστρο γνωστό ως «Κάστρο της Φανερωμένης». Ο ναός είναι επιμήκης, μονόχωρος, εξωτερικών διαστάσεων περίπου 20 × 3,50 μ., με ορθογώνια εξωτερικά κόγχη ιερού. Είναι επιπεδόστεγος και εσωτερικά ενισχύεται κατά το μήκος του με τέσσερα σφενδόνια. Το τέμπλο είναι μεταγενέστερο και γι' αυτό η Η. Eberhard υποθέτει ότι θα ήταν αρχικά η φράγκικη εκκλησία του Κάστρου που μετατράπηκε αργότερα σε ορθόδοξο ναό²¹. Και ο Δ. Πολέμης θεωρεί ότι ο ναός της Φανερωμένης προέκυψε από τη μετατροπή φράγκικου κτίσματος σε ορθόδοξο ναό²², άποψη που ενισχύεται από την ορθογώνια κόγχη του ιερού. Η εκκλησία είναι επιχρισμένη τόσο εσωτερικά όσο και εξωτερικά. Στην πρόσοψή της είναι εντοιχισμένα τμήματα παλαιού μαρμάρινου αναγλύφου με μαιανδροειδές κόσμημα και λιθανάγλυφα λαϊκής τεχνοτροπίας. Μέσα στο ναό είναι εντοιχισμένες, στη δυτική όψη δύο παραστάδων, βόρεια και νότια, δύο λίθινες ανάγλυφες πλάκες (θωράκια τέμπλου) με φυτικό διάκοσμο, μεσοβυζαντινών χρόνων, άγνωστης προέλευσης, σήμερα ασβεστωμένες²³. Στον περίβολο του Κάστρου εντοπίστηκαν

¹⁹ Δωρή, Βελισσαρίου, Μιχαηλίδης, *Κάτω Κάστρο* (υποσημ. 2), 30 κ.ε. (Δ. Πολέμης), 198-199 (Ε. Δωρή).

²⁰ Την έρευνα είχε υπό την εποπτεία του ο Νίκος Κοντογιάννης.

²¹ Eberhard, «Byzantinische Burgen», ό.π. (υποσημ. 3), 173. Απλή αναφορά στο ναό κάνει ο Δ. Πασχάλης, «Κάστρα, πύργοι και βίγλαι», ό.π. (υποσημ. 1), 374.

²² Πολέμης, *Ιστορία της Άνδρου* (υποσημ. 1), 66.

²³ Βλ. Γ. Πάλλης, «Χριστιανικά γλυπτά από το Επάνω Κάστρο της Άνδρου», *Πέμπτο Επιστημονικό Συμπόσιο - Ανασκαφή και έρευνα, V: Από το ερευνητικό έργο του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης (Πανεπιστήμιο Αθηνών)*, Αθήνα 2005, 70-71.

και άλλα μαρμάρια γλυπτά χριστιανικών χρόνων, επίσης άγνωστης προέλευσης, από τα οποία το πιο αξιόλογο είναι μια μαρμαρίνη φιάλη παλαιοχριστιανικών χρόνων²⁴, που σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση μέσα σε λιθόκτιστο κονάκι δυτικά του ναού της Φανερωμένης, εντοιχισμένη σε γωνία του κτίσματος, που χρησίμευε μέχρι πρόσφατα για πότισμα των ζώων. Τα μεσοβυζαντινά θωράκια σε δεύτερη χρήση θέτουν αναμφίβολα έναν *terminus post quem* για την ίδρυση της Φανερωμένης, που δεν βοηθεί όμως παρά ελάχιστα για τη χρονολόγηση του ναού. Μόνον ο έλεγχος της τοιχοποιίας για τη διακρίβωση τυχόν οικοδομικών φάσεων και ανασκαφική έρευνα γύρω από το ναό θα μπορούσαν να βοηθήσουν προς αυτή την κατεύθυνση.

Ένας δεύτερος ναός, πολύ μικρότερος, που αναφέρθηκε και παραπάνω, και του οποίου το αγινύμιο έχει προ πολλού ξεχαστεί, βρίσκεται ερειπωμένος λίγο ανατολικότερα της Φανερωμένης, κοντά στη νότια πλευρά του περιβόλου (Εικ. 3). Η στέγη του ναού έχει καταπέσει. Ο ναΐσκος ήταν μισοθαμμένος, με εμφανή όμως τη μεσαία κόγχη της αφίδας που καθιστούσε αναγνωρίσιμη τη χρήση του. Το γεγονός ότι ο ναΐσκος εντάσσεται σε μια σειρά μικρών κτισμάτων ώθησε την Η. Eberhard να τον θεωρήσει οικία²⁵. Ο ναός (Εικ. 5) είναι σχεδόν τετράγωνος, με πλευρές 5,70-5,90 μ. και πάχος τοίχου 0,60-0,70 μ. Η κεντρική αφίδα είναι εξωτερικά ημικυκλική, ενώ οι αφίδες των παραβημάτων εγγράφονται στο πάχος του τοίχου. Η διαμόρφωση του ιερού δείχνει ότι ο ναός είχε κτιστεί εξαρχής ως ορθόδοξος. Περί το μέσον των πλάγιων τοίχων του ναού, του βόρειου και του νότιου, εγκάρσιοι τοίχοι με μέγιστο σωζόμενο μήκος 0,85 και 0,70 μ., αντίστοιχα, διαχωρίζουν το ναό σε δύο τμήματα, το χώρο του ιερού και το χώρο της εισόδου. Ο ναός ήταν επιπεδόστεγος²⁶, σχιστολιθικές πλάκες μεγάλου μεγέθους τοποθετημένες εγκάρσια κάλυπταν το χώρο του ιερού και το χώρο της εισόδου ενώ η στεγάνωση της στέγης πάνω από τις πλάκες γινόταν με χώμα συμπληητό.

Το Σεπτέμβριο του 2004 έγινε επιφανειακός καθαρισμός

Εικ. 5. Άνδρος, Επάνω Κάστρο. Ο ναΐσκος μετά τον καθαρισμό.

στο χώρο του ιερού²⁷. Σύμφωνα με τις πρώτες εκτιμήσεις, την εφυλαωμένη κεραμική που βρέθηκε κατά την έρευνα, μαζί με πέτρες της ανωδομής και σχιστόπλακες της στέγης, ο ναΐσκος μπορεί να χρονολογηθεί μεταξύ του 13ου και του 15ου αιώνα. Ως *terminus post quem* για το κτίσιμό του μπορεί να εκληφθεί ο 15ος αιώνας. Ο ναός είναι κτισμένος με αργολιθοδομή από σχιστολιθία και λάσπη, όπως και τα σπίτια, δεν ανήκει επομένως στα αρχικά κτίσματα του Επάνω Κάστρου από την εποχή της Ενετοκρατίας. Την ίδια πρόχειρη τοιχοποιία συναντούμε, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, εκτός από τα ερείπια των σπιτιών, και σε ορισμένα τμήματα του τείχους.

Η εκτίμηση ότι στο πλάτωμα του Επάνω Κάστρου υπήρχε ολόκληρη μεσαιωνική πόλη με πολλές χιλιάδες κατοίκων²⁸ έχει δόση υπερβολής. Ο πολύ πυκνός οικοδομικός ιστός περιλαμβάνει και τοίχους που δεν ανήκουν σε σπίτια του οικισμού. Πολλοί είναι κτισμένοι με ξερολιθία και ανήκουν προφανώς σε πιο πρόχειρες κατασκευές. Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, ο έλεγχος των τοίχων δεν έχει ολοκληρωθεί και η εικόνα του οικισμού δεν είναι σαφής. Οπωσδήποτε, ο οικισμός δεν αναπτύχθηκε ποτέ πέραν των ορίων του περιτειχίσματος.

²⁴ Στο ίδιο.

²⁵ Eberhard, «Byzantinische Burgen», ό.π. (υποσημ. 3), 171 κ.ε.

²⁶ Την τεχνική της κατασκευής του δώματος στα επιπεδόστεγα κτίσματα των Κυκλάδων περιγράφει ο Δ. Βασιλειάδης, «Αί επιπεδόστεγοι μεταβυζαντινά βασιλικά των Κυκλάδων», *ΕΕΚΜ* 2 (1962), 322 κ.ε.

²⁷ Την εποπτεία της έρευνας είχε η Σμαράγδη Αρβανίτη, βλ.

«Άνδρος. Επάνω Κάστρο - Κάστρο Φανερωμένης. Έρευνα στον ανώνυμο ναΐσκο», *Πέμπτο Επιστημονικό Συμπόσιο* (υποσημ. 23), 20-21.

²⁸ Πασγάλης, «Κάστρα, πύργοι και βίγλαι», ό.π. (υποσημ. 1), 374· έκτοτε η λανθασμένη αυτή εκτίμηση επαναλαμβάνεται άκριτα στη βιβλιογραφία.

Κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας²⁹ επειδή ασφαλώς ο χώρος θα ήταν επαρκής για την εγκατάσταση της φρουράς και πιθανόν λίγων κατοίκων, κατά την περίοδο δε της Τουρκοκρατίας φαίνεται ότι η ανάπτυξη του οικισμού δεν απαιτούσε την επέκτασή του στα κρᾶσπεδα του υψώματος. Η κατοίκηση πάντως στο Επάνω Κάστρο θα είχε κάθε λόγο να πυκνώσει στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, όταν η Άνδρος ήταν εκτεθειμένη επί μεγάλο χρονικό διάστημα στις λεηλασίες και τις καταστροφές από τους πειρατές, οι οποίοι αποβίβαζαν άνδρες στα παράλια και προχωρούσαν στο εσωτερικό των νησιών σκλαβώνοντας τους κατοίκους και λεηλατώντας. Οι πληθυσμοί ήταν αναγκασμένοι να εγκαταλείπουν ομαδικά τα παράλια και να δημιουργούν νέους οικισμούς σε κρυφές και απόκρημνες τοποθεσίες³⁰. Αναφέρεται π.χ. ότι, κατά την πειρατική επιδρομή του 1674 στη Χώρα, οι κάτοικοι σκόρπισαν αναζητώντας καταφύγιο στα ορεινά³¹. Απόρροια μιας τέτοιας ανάγκης θα πρέπει να ήταν η εγκατάσταση των κατοίκων μέσα στο εγκαταλελειμμένο ενετικό φρούριο του Επάνω Κάστρου.

Γύρω από το Επάνω Κάστρο, στις υπώρειες, η εικόνα θα πρέπει να ήταν και τότε εν πολλοίς όμοια με τη σημερινή. Σε όλη την έκταση γύρω από το Κάστρο υπάρχουν κτήματα με κονάκια, τα όρια των ιδιοκτησιών περιβάλλονται με μάντρες από ξερολιθιά, και μέσα στα χωράφια βλέπει κανείς ακόμα μικρούς ιδιωτικούς ναΐσκους –οι περισσότεροι παλαιοί όπως και τα κονάκια, πολλοί ανακαινισμένοι, άλλοι ερειπωμένοι. Από την καταγραφή που έγινε στη γύρω από το Κάστρο περιοχή τον Σεπτέμβριο του 2004, ξεχωρίζουν ως πιο σημαντικοί τρεις ναοί: α) Ο Άγιος Ευστράτιος, σε κτήμα σε μικρή απόσταση βόρεια του Κάστρου, ναός μονόχωρος, εξωτερικών διαστάσεων περίπου 6,70×3,35 μ., επιπεδόστεγος, με εξωτερικά ημικυκλική αψίδα, κτισμένος από ντόπιο σχιστόλιθο με αργούς λίθους και λάσπη, σήμερα εγκαταλελειμμένος, που χρησιμοποιείται ως κονάκι και η χρήση του έχει λησμονηθεί. Είναι ο μόνος πα-

λαιός ναΐσκος που σώζεται ακέραιος στην περιοχή, χωρίς μεταγενέστερες επεμβάσεις. β) Οι Άγιοι Απόστολοι, μέσα σε κτήμα στις νοτιοδυτικές υπώρειες του Κάστρου, ναΐσκος εσωτερικών διαστάσεων περίπου 7,65×3 μ., σήμερα ερειπωμένος, μονόχωρος, επιπεδόστεγος, με εξωτερικά ημικυκλική αψίδα, κτισμένος με σχιστολιθική αργολιθοδομή και συνδετικό κονίαμα. Μέσα στην τοιχοποιία ξεχωρίζουν εντοιχισμένα μαρμάρινα μέλη με ανάγλυφη διακόσμηση από μεσοβυζαντινό τέμπλο, δείγματα ανεπτυγμένης μαρμαρογλυπτικής. Τα δομικά υλικά και οι μεγάλες σχιστόπλακες της στέγης σώζονται *in situ*, ώστε η αναστήλωση του ναΐσκου να είναι εφικτή. γ) Ο Άγιος Μελέτιος (Άι Λέτης), σε κτήμα, μόλις 30 μ. περίπου από το βόρειο περιτείχισμα, βορειοδυτικά του μεγάλου κυκλικού οχυρωματικού πύργου. Ο ναός, εξωτερικών διαστάσεων 9,30×4,40 μ., είναι μονόχωρος, με εξωτερικά ημικυκλική αψίδα, επιπεδόστεγος, σήμερα ερειπωμένος. Ελάχιστοι ηλικιωμένοι κάτοικοι της περιοχής θυμούνται ακόμη το αγιωνύμιο. Είναι κτισμένος με αργούς σχιστόλιθους και λάσπη, ενώ ο βόρειος τοίχος του ναΐσκου στο κατώτερο τμήμα του αποτελείται από το φυσικό βράχο. Η Η. Eberhard³² είδε το κτίσμα από το βόρειο τείχος του Κάστρου και το αναφέρει, λανθασμένα, ως κινστέρνα.

Η έρευνα στο Επάνω Κάστρο θα είναι μια μακροχρόνια διαδικασία. Το Κάστρο είναι μεγάλο και οι οικοδομικές φάσεις τουλάχιστον δύο, με πληθώρα κτισμάτων. Εκτός από τον οχυρωματικό περίβολο και τα κτίσματα μέσα στο ίδιο το Κάστρο, εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει και η εκτός του Κάστρου περιοχή, σήμερα ακόμη με αγροτικό χαρακτήρα, όπως παλιά. Οι μικροί παλαιοί ιδιωτικοί ναΐσκοι μέσα στα κτήματα και τα πέτρινα κονάκια, κτισμένα με αργολιθοδομή από ντόπιο σχιστόλιθο και λάσπη, ξυπνούν το ενδιαφέρον του ερευνητή. Κατάλοιπα της παλαιάς αγροτικής οικονομίας της περιοχής, τα κονάκια³³, με εξαιρετικά ενδιαφέρου-

²⁹ Αναφερόμενος στο πλάτωμα του Επάνω Κάστρου, εντός δηλαδή του περιβόλου, ο Δ. Πασχάλης (ό.π., 374), γράφει ότι είδε μερικές ημερειπωμένες εκκλησίες που έφεραν φραγκικά οικόσημα. Οι εκκλησίες αυτές, οι οποίες, σύμφωνα πάντα με τον Πασχάλη, θα ήταν αρχικά καθολικές, μετασκευάστηκαν κατόπιν σε ορθόδοξες. Τέτοιου είδους εκκλησιαστικά κτίσματα δεν σώζονται πια μέσα στο Επάνω Κάστρο.

³⁰ Αλεξάνδρα Κραντονέλλη, *Ελληνική πειρατεία και κούρσος*, Αθήνα 1998, 309.

³¹ Για την πειρατεία στους μέσους χρόνους της Τουρκοκρατίας βλ. Αλεξάνδρα Κραντονέλλη, *Ιστορία της πειρατείας στους μέσους*

χρόνους της Τουρκοκρατίας, 1538-1699, Αθήνα 1991. Για τις επιπτώσεις που είχε για την Άνδρο η καταστροφική επιδρομή του 1674, βλ. Πολέμης «Το Κάτω Κάστρο», ό.π. (υποσημ. 4), 35, υποσημ. 3. Ο ίδιος, «Μία επιγραφή του έτους 1679 και η οικογένεια Δελλαγραμμιάτικα», *Πέταλον* 6 (1995), 4 κ.ε.

³² Eberhard, «Byzantinische Burgen», ό.π. (υποσημ. 3), 172.

³³ Για μια πρώτη προσέγγιση στην αρχιτεκτονική των σπιτιών και τα κονάκια της Άνδρου, βλ. Γ. Α. Μέγας, «Αί αγροτικά οικίσματα της Άνδρου», *Χαριστήριον εις Αναστάσιον Κ. Όρλάνδον*, τ. Δ', Αθήνα 1967-1968, 84 κ.ε.

σα αρχιτεκτονική, αξίζουν και αυτά τη μελέτη των ειδικών και την προστασία της πολιτείας, όσο η χρήση τους παραμένει ακόμα ζωντανή.

Η έρευνα μόλις άρχισε και η διατύπωση απόψεων για τη διαδρομή του Επάνω Κάστρου μέσα στο χρόνο είναι πρόωγη. Ωστόσο, μερικές σκέψεις που γεννά η έρευνα και η ενασχόληση με το συγκεκριμένο αντικείμενο, σε σχέση με προγενέστερες παρατηρήσεις των λίγων ερευνητών που ασχολήθηκαν με το Κάστρο, είναι θεμιτές. Εκ πρώτης όψεως το Επάνω Κάστρο ιδρύθηκε επί Ενετοκρατίας και πάντως πριν από το 1385. Σε σχέση με τους εκάστοτε κυρίους του νησιού, τους Βυζαντινούς, τους Ενετούς και τους Τούρκους, μόνον η παρουσία των Ενετών είναι προς το παρόν ορατή στο Επάνω Κάστρο: πολλά τμήματα του οχυρωματικού περιβόλου –πύργοι, κινστέρες, το τριγωνικό οχύρωμα (προμαχώνας) του «καταφυγίου» και λείψανα κτιρίων–, όλα κτισμένα με τοπική πέτρα και ισχυρό εγχώριο συνδετικό

κονίαμα, όπως στο Κάτω Κάστρο και στο Κάστρο του Μακροτάνταλου –και τα δύο ενετικά κτίσματα του 13ου αιώνα– πρέπει να συνδέονται με αυτούς. Οι ίδιοι οι Τούρκοι δεν πρέπει να χρησιμοποίησαν ποτέ το Κάστρο. Την εποχή όμως της κυριαρχίας τους στο νησί οι Ανδριώτες θα πρέπει να αναζητήσαν ασφάλεια με την εγκατάστασή τους στο έρημο πια, εγκαταλελειμμένο από τους Ενετούς, Επάνω Κάστρο, στην προσπάθειά τους να σωθούν από τις πειρατικές επιδρομές που απειλούσαν τα παράλια στα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Με την εγκατάσταση αυτή θα πρέπει να συνδέονται τα ερειπωμένα σπίτια και ο ναΐσκος, κτισμένα με πέτρα και λάσπη, όπως και επεμβάσεις στον οχυρωματικό περίβολο με την ίδια τοιχοποιία. Όταν οι συνθήκες άλλαξαν στους νεότερους χρόνους, οι κάτοικοι του Κάστρου το εγκατέλειψαν, για να εγκατασταθούν λίγο χαμηλότερα, στο σημερινό χωριό Κοχύλου, ένα από τα γραφικά παλιά ορεινά χωριά της Άνδρου.

H. Deliyanni-Dori

AN ARCHAEOLOGICAL SURVEY AT THE EPANO KASTRO OF ANDROS. SOME CONSIDERATIONS

There are three Medieval castles on the island of Andros: the Kato Kastro on the islet of Chora (capital of Andros), the Kastro of Makrotandalos on the west coast in the northern part of the island, and the Epano Kastro, overlooking the Bay of Korthion, south of Chora.

The excavations conducted at Kato Kastro, published in 2003 (H. Dori, P. Velissariou, M. Michailidis, *Kato Kastro*, with a historical introduction by D. Polemis, Andros 2003, 211-219, Summary), revealed the Venetian construction of the castle and dated its founding to the early thirteenth century, when the Venetians conquered Andros, thus corroborating the historically documented view of historians D. Paschalis and D. Polemis. The Kastro of Makrotandalos, the walls and tower of which are of very similar construction to the Kato Kastro, dates from the same period. The construction date of the Epano Kastro has yet to be confirmed.

Historians who date the Epano Kastro to Venetian times (post-1207) suggest that it might have been constructed originally by the Byzantines and continued by the Venetians after their conquest of the island.

The Epano Kastro stands on a small plateau about 450 m. long and 560 m. a.s.l. It is surrounded by walls, mostly damaged (Fig. 1), with two big towers still in existence (Fig. 2). Located *intra muros* (Fig. 3) are the church of the Virgin Phaneromeni – hence the alternative name of the castle as the Phaneromeni Kastro – which is still in use, the ruins of a small church (Fig. 5) two large oblong cisterns (Fig. 4) and the donjon, which is in the east part, separated from the rest of the castle by a triangular fortification, as well as many ruined houses.

Three types of masonry are observed in the Epano Kastro: a) a large part of the defensive walls, the two big towers, the

cisterns, the triangular fortification and one wall of a ruined building are all built of rubble of local stone and mortar; b) the remains of houses, some parts of the defensive walls and the small church (Fig. 5) are built of rubble of local stone and mud; c) simple constructions among the house remnants are built of rubble of local stone without mud or mortar.

Given that the first type of masonry (a) is similar to that of the Kato Kastro and the Kastro of Makrotandalos, the constructions featuring it in the Epano Kastro can be dated to the first half of the thirteenth century, during the period of the Venetian Occupation of Andros (1207-1566); the house walls of the second type (b) must date from a second phase of construction, probably in Post-Byzantine times; the third

type of masonry (c) should be associated with pens for sheep and goats.

Although survey of the site began only recently, some views on the history of the castle can be formulated. As no Middle Byzantine sherds have been found so far and the masonry of the fortifications, towers and cisterns closely resembles that of the other two Venetian castles on Andros, it is possible that the Epano Kastro was also built by the Venetians in the first half of the thirteenth century. The Venetians started to abandon the castle from 1537, in the framework of their withdrawal from Andros. Concurrently, local people settled within its walls and built their houses and church, as they sought refuge from the danger of pirate attacks during the Turkish occupation.